

на письмі дуже складну особливість вимови: проривний [ð], зберігаючи дзвінкість, змінює артикуляцію на зімкнуто-щілинну й асимілює сусідній [c']. В.Сімович у граматиці, надрукованій 1918 року, подаючи слова типу *багацтво, брацтво*, в яких наявна асимілятивна зміна [m] на [ɟ], прикладів із дзвінким [ð]/[ð̞] не називає [10:56].

Асиміляція [m] до наступного [ɟ] представлена в пам'ятках досить обмежено, зафіксована зокрема у формах дієслова квичаты [13:101] - квічали (7), уквічав [4:33] та ін.; в рукописах Т.Шевченка виявлено понад 10 таких випадків. Лише у збірці "Хуторна поезія" ці звукозміни фіксуються ширше: браччиком, браччик [4:27], старосвіччиною [4:11] та ін. Єдиний випадок позначення вимови [m] як [дж] перед дзвінким шиплячим виявлений у граматиці О.Павловського: *одждже* [8:2]. Це написання багато важить – воно свідчить і про подзвінчення глухого перед дзвінким, і про афrikатну вимову [m] перед шиплячим.

Приголосний [ð], що також зазнав асимілятивної зміни за місцем і способом творення під впливом наступного шиплячого, виступав у пам'ятках виключно у варіанті [ɟ] (а не [дж]), тобто з оглушенням: *очче-пицця, оччиняє* [8:49] *нач чолом, віччалили, доклячки* [4:8,24,31].

Можемо констатувати, що у пам'ятках частіше засвідчені зміни глухих [m], [m'], а не співвідносних їм дзвінких [ð], [ð'] перед свистячими та шиплячими. У тих випадках, коли їх асиміляція передана на письмі, вони здебільшого виступають у глухих варіантах.

Деякі висновки: а) Обґрунтування вимовних норм сучасної літературної мови знаходимо у пам'ятках; до цього джерела слід звертатися, осмислюючи теорію орфоєпії. Звичайно, фіксувалися на письмі не всі особливості вимови, багато орфограм передавалося за традицією. Але відступи від традиції, безперечно, зумовлені впливом живої вимови і відповідали їй; б) Між даними пам'яток і відповідей опитуваних є певна відповідність: у досліджуваних рукописах та першодруках ширше відбита вимова сполучень глухих приголосних, що стала орфоєпічною, ніж дзвінких; у мовленні респондентів виявлена тенденція до дотримання літературної норми саме при вимові сполучень глухих. Пояснюється це, напевне, особливостями складоподілу; в) Рівень володіння вимовними нормами сьогодні вимагає дуже серйозної уваги: теорія і практика орфоєпії існують у значній мірі окремо – теорія без її втілення. І в шкільному, і у вузівському навчанні має бути чітка система, що забезпечить вироблення відповідного нормам ~~у~~ мовлення.

1. Білецький-Носенко П. Словник української мови. – К., 1966.
2. Енеида на малоросійській языкъ перелицованная И.Котляревскимъ. – СПб., 1798.
3. Зіновійв Климентій. Вірші. Приповісті посполиті. – К., 1971.
4. Куліш П. А. Хуторна поезія. – Львів, 1882.
5. Крымскій А. Украинская грамматика для учениковъ высшихъ классовъ гимназій и семинарій Приднѣпровья. – М., 1907. – Т. I. – Вып. I.
6. Малоросійскія повѣсти, рассказываемыя Г. Основьяненкомъ, книжка первая. – Харьковъ, 1841.
8. Павловскій А. Грамматика малоросійскаго нарѣчія. – СПб., 1818.
9. Русалка Дністрова (Фотокопія з видання 1837 р.). – К., 1972.
10. Сімович Василь. Практична граматика української мови. – Раштат, 1918.
11. Франко Іван. Іван Вишенський і его твори. – Львів, 1895.
12. Шевченко Т. Г. Мала книжка. Автографи поезій 1847-1850. – К., 1963.
13. Шевченко Т. Г. Більша книжка. Автографи поезій 1847-1860. – К., 1963.

Н. М. Хрустик

Класифікація та деякі проблеми вивчення способів словотворення

Питанню вивчення способів словотворення в науковій літературі завжди приділялась і продовжує приділятися належна увага. Це пояснюється надзвичайною важливістю цієї проблеми, адже визначити спосіб творення слова – це означає з'ясувати, як воно утворилось, тобто відповісти на основне питання словотвору.

У лінгвістичне поняття “способи словотворення” вченими вкладається переважно той самий зміст, хоч, звичайно, при тлумаченні цього поняття мають місце і деякі розбіжності. Так, вважається, що “спосіб словотворення – це більша, ніж словотвірний тип, одиниця класифікації, що об'єднує ряд типів, які характеризуються одним і тим же видом форманта (префікс, суфікс, постфікс і та ін.) в абстрагуванні від конкретних матеріальних втілень цього форманта в різних типах” [1:41]. Такої ж думки дотримується Ю.О.Карпенко [4:159]. О.А.Земська поняття “спосіб словотворення” визначає по-різному залежно від того, до синхронного чи до діахронного словотвору воно належить: “в діахронічному словотворі це поняття служить для відповіді на питання, за допомогою якого засобу (чи яких засобів) утворено похідне слово; у синхронному словотворі воно використовується для відповіді на питання, за допомогою яко-

го засобу (чи яких засобів) виражається дериваційне (словотвірне) значення похідного слова” [3:169]. Найбільш вдалим, як на наш погляд, є визначення поняття способи словотворення, яке належить І.І.Ковалику. Він вважає, що це “структурно різні шляхи й прийоми творення нових слів у результаті використання всіх наявних у даній мові словотворчих ресурсів” [8:26].

Детальне висвітлення мовознавцями шляхів, прийомів та словотворчих засобів, якими творяться слова, призвело до появи у науковій літературі ряду класифікацій способів словотворення, і хоч усі ці класифікації практично чимось відрізняються між собою, кожна з них сягає традиційної класифікації способів словотворення, яка бере початки в працях В.М.Троїцького. За цією класифікацією спочатку виділялись морфологічний, синтаксичний та семантичний способи. Пізніше В.В.Виноградов доповнив її безсуфіксним та морфолого-синтаксичним способом, а згодом М.М.Шанський обґрунтував наявність аббревіатурного способу. Таким чином, традиційну класифікацію способів словотворення можна представити такими способами, як лексико-семантичний (рідше вживається назва семантичний), лексико-синтаксичний, морфолого-синтаксичний, морфологічний та його різновиди (афіксальний, безафіксний, складання, аббревіація).

Дана класифікація, в основі побудови якої лежить врахування засобу, за допомогою якого твориться слово у різних варіантах представлена у сучасній науковій літературі. Відмінності між цими варіантами, як правило, несуттєві або ж мало суттєві, часто – лише формальні. Вони пов’язані насамперед з трактуванням морфологічного способу словотворення. Так традиційно склалося, що цей спосіб словотворення одержав назву “морфологічний”, що пояснюється віднесенням ще до недавнього часу проблем творення слів за участю морфем до компетенції морфології. Багато мовознавців зберегли цю назву способу словотворення, вважаючи його окремим способом, який включає афіксальні та неафіксальні види, що в свою чергу, поділяються на інші різновиди [2:194]. Дуже часто в науковій літературі можна зустрітися також з тим, що усі способи словотворення діляться на неморфологічні та морфологічні (інколи неморфемні та морфемні). До морфологічних способів відносять афіксальні способи (префіксальний, суфіксальний, префіксально-суфіксальний, постфіксальний, префіксально-постфіксальний і т. д.) та складання (осново-, словоскладання, аббревіація) [9:201]. За іншими

класифікаціями термін “морфологічний” спосіб вилучається зовсім і замінюється терміном “афіксальне словотворення”, оскільки це дає змогу уникнути непотрібних асоціацій по відношенню до морфології. Відповідно до цього усі морфологічні способи словотворення або види морфологічного способу словотворення, як це прийнято називати багатьма вченими, поділяються на афіксальні та неафіксальні способи словотворення [3:170].

І.І.Ковалик розмежовує морфологічні способи словотворення на дві групи залежно від того, одна чи дві або більше мотивуючих основ беруть участь у творенні дериватів [8:26]. Загальноприйняту класифікацію способів словотворення він доповнює також ще одним способом – лексико-морфологічним, сутність якого полягає в творенні слів шляхом усамостійнення однієї із граматичних форм мотивуючого слова [8:31]. Напр., *батьки* (мати і батько) утворилося від *батьки* (форма множини до батько). Цим способом, як вважають дослідники, утворено близько 10 слів. Дуже низька продуктивність способу, а також його подібність до лексико-семантичного та морфолого-синтаксичного способів стали причиною того, що він не здобув визнання серед інших учених. Як на наш погляд, то кількість слів, утворених цим способом, не може заперечувати сам факт його існування. Лексико-морфологічний спосіб словотворення має свою специфіку – усамостійнившись, нового значення набуває граматична форма слова, а не одна із його семем на відміну від лексико-семантичного способу; при творенні нового слова не відбувається також зміна частини мови мотивуючого слова на відміну від морфолого-синтаксичного способу. Отже, як на наш погляд, то це окремий спосіб творення слів, який реально існує в дійсності і заслуговує на визнання.

Нині прийнята мовознавцями (крім названої традиційної) ще одна класифікація способів словотворення, яка базується на врахуванні того, скільки засобів беруть участь в акті словотворення. Звідси способи словотворення поділяються на прості і складні [4:159]. Напр., суфіксація, префіксація, складання і т. ін. належать до простих способів, бо при творенні слів цими способами відіграє роль лише один засіб – відповідно суфікс, префікс чи поєднання слів (основ); префіксально-суфіксальний, префіксально-постфіксальний, аббревіативний способи і подібні належать до складних способів, бо при творенні слів цими способами використовуються одночасно кілька засобів – префікс і суфікс, префікс і постфікс, усичення та складання.

Ми звернули увагу на деякі розбіжності між сучасними класифікаціями способів словотворення, які, з нашого погляду, не є принциповими при з'ясуванні шляхів творення слів. Однак із визначенням способів словотворення пов'язані також дуже серйозні проблеми, викликані необхідністю чітко розрізнити синхронічний та діяхронічний словотвір. Як відзначає Ю.О.Карпенко, “для діяхронічного словотвору головним поняттям є зовсім не словотвірна мотивація, а сам акт словотворення, появлення нового слова на основі іншого, вже існуючого. Діяхронічний та синхронічний аналіз того ж слова можуть різко розходитись” [4:161].

Розмежування діяхронічного та синхронічного словотворення є важливою і дуже складною проблемою, яка стоїть нині перед мовознавцями. Ученими уже досить багато зроблено у цьому напрямку, особливо у плані розв'язання теоретичної сторони питання, однак і досі немає єдиного цілісного наукового погляду на вирішення даної проблеми, а аналіз фактичного матеріалу часто розкриває суперечності, які лежать в основі теорій.

Гадаємо, що вивчення названої проблеми слід розпочати з чіткого розмежування синхронного і діяхронного аспектів дослідження словотвору мови та синхронічного і діяхронічного методів вивчення системи словотвору, а також відповідних термінів – “синхронний” та “діяхронний”, з одного боку, і “синхронічний” та “діяхронічний” – з другого. На важливості розмежування цих понять наголошував І.І.Ковалик: “Терміни “синхронний” і “діяхронний” відносяться до системи словотвору мови, тобто ця система буває синхронною на певному етапі розвитку словотвору мови, а діяхронний словотвір являє собою історичний розвиток словотвору. Синхронічний і діяхронічний аспекти відносяться до вивчення системи словотвору, внаслідок чого маємо синхронічну і діяхронічну дериватологію” [8:27].

Спробу практично розрізнити синхронічний та діяхронічний словотвір здійснила О.А.Земська, запропонувавши усі способи словотворення поділити на “синхронні” та “діяхронічні” [3:169-170]. Такий поділ став значним кроком на шляху до розв'язання даної проблеми, оскільки мова вже йде не просто про способи словотворення, а про розмежування синхронічного і діяхронічного словотворення. Однак такий поділ способів словотворення виявився дещо штучним, підтвердженням чому є різного роду суперечності, які виникають при аналізі фактичного матеріалу.

Так, О.А.Земська вважає, що лексико-семантичний спосіб словотворення діє лише у сфері діяхронічного словотворення. Деякі вчені взагалі не визнають цей спосіб словотворення, оскільки при творенні не змінюється звуковий склад слова, мотивуюче і мотивоване є семемами однієї і тієї ж лексеми, тобто лише різними значеннями одного слова або ж омонімами – мотиваційно не пов'язаними між собою. Йдучи за О.А.Земською, такі слова, наприклад, як *зебра*; (пішохідний перехід), *бик* (опора мосту), *ялинка* (спосіб організації стоянки машин), *танкетка* (вид підошви) і подібні, утворені лексико-семантичним способом від слів, які позначають відповідно назви тварин, дерева та невеликого танка. З погляду сучасної української мови ці пари слів є омонімами і не пов'язуються між собою мотиваційними зв'язками, однак діяхронічно названі слова, справді, знаходяться у відношеннях мотивації, що і дає право говорити в даному випадку про лексико-семантичний спосіб з діяхронічною сутністю. Дещо іншу ситуацію маємо при творенні такого типу слів, як *Кобзар* (Т.Г.Шевченко), *Каменяр* (І.Я.Франко). Безумовно, що мовна свідомість людей ще зберігає мотиваційний зв'язок між даними онімами і їх загальними відповідниками, хоч цей зв'язок, мабуть, не такий наочний, як у типових випадках мотивації. Відповідно можна твердити про лексико-семантичний спосіб творення слів *Кобзар*, *Каменяр* і под., але не з діяхронічною, а із синхронічною сутністю. Отже, лексико-семантичний спосіб може мати і діяхронічну, і синхронічну сутність. Теоретичною базою для такого твердження є ідея М.П.Муравицької про те, що між полісемією та омонімією існує помітна межа [7]. Ця думка, висловлена і обгрунтована в дослідженнях М.П.Муравицької, знайшла продовження і розвиток у статті Ю.О.Карпенка "Синхронічна сутність лексико-семантичного способу словотворення" [5]. Автор статті переконливо доводить, що на межі між полісемією і омонімією існує масив слів перехідного типу, спосіб творення яких саме і є лексико-семантичним способом із синхронічною сутністю. Однак проблема вивчення синхронічної сутності лексико-семантичного способу словотворення на цьому не вичерпується, бо виявити слова, які вже вийшли із семантичної структури слова як семеми, але ще не стали омонімами, практично дуже складно. Можливо, що у розв'язанні цього завдання вирішальну роль матиме метод компонентного аналізу.

Лексико-синтаксичний спосіб словотворення, як і лексико-семантичний, О.А.Земська та інші дослідники теж вважають діяхронічним

способом словотворення. Лише окремі слова, такі, як *швидкорозчинний, довгограючий, металоріжучий* вважаються такими, що мають синхронічну сутність творення. Якщо звернутися до слів, утворених цим способом, то можна з'ясувати, що з точки зору свідомості сучасних мовців мотивація таких дериватів усвідомлюється по-різному. Так, слова типу *нісенітниця* (ні се ні те), *спасибі* (спаси біг), *одинадцять* (один на десяте) сприймаються як непохідні, мотивація таких слів, як *сімсот, на добраніч, перекотиполе, горицвіт* – цілком зрозуміла. Отже, лексико-синтаксичний спосіб творення слів за своєю сутністю не відзначається внутрішньою однорідністю і вимагає певних розмежувань.

З лексико-синтаксичним способом словотворення пов'язана ще одна важлива проблема, яка вимагає окремого дослідження, – це розмежування зрощення і складання. Теоретично це питання здається вирішене. І.І.Ковалик пояснює його так: “Зрощеннєвий спосіб словотвору відрізняється від складного тим, що у зрощенні відбувається лексикалізація відповідного словосполучення при збереженні порядку компонентів і наголошення опорного слова” [8:33]. М.Я.Плющ наголошує на тому, що в зрощеннях втрачаються синтаксичні ознаки словосполучення і з'являється граматично оформлене слово, що належить до певної частини мови [9:204]. Однак практично інколи дуже нелегко розрізнити зрощення і складання, тому трапляються випадки, коли і ті самі приклади розглядаються мовознавцями як такі, що утворені різними способами.

Особливої уваги з погляду розрізнення синхронічної та діяхронічної сутності словотворення вартий морфолого-синтаксичний спосіб творення слів. Прийнято вважати, що субстантивація як його вид має завжди лише синхронічну сутність [3:171], про що писав також свого часу В.В.Лопатін [6]. Решта переходів з однієї частини мови до іншої (ад'ективація, адвербіалізація, прономіналізація і т. ін.) відносяться до діяхронічного словотворення.

Зупинимось детальніше на розгляді субстантивації. Похідні *учительська* (прикм. учительська), *операційна* (прикм. операційна) *черговий* (прикм. черговий), *вартовий* (прикм. вартовий) і багато ін. аналогічних прикладів, справді, утворені морфолого-синтаксичним способом, зокрема субстантивацією, яка має синхронічну сутність. Синхронічна сутність такого словотворення підтверджується тим, що у свідомості мовців паралельно із названими дериватами функціонують словосполучення *учительська* або *операційна кімната, черговий учень, варто-*

вий солдат. Дещо складніше з поясненням мотивації слів *наречена* чи *наречений*, *шампанське*. Словосполучення, якими мотивуються ці деривати, – *наречена дівчина*, *наречений хлопець*, *шампанське вино* не функціонують у свідомості паралельно з ними. Вони більш віддалені від похідних у порівнянні з мотивуючою базою попередньо розглянутих прикладів. Але словосполучення *наречена дівчина*, *наречений хлопець*, *шампанське вино* ще легко відтворюються у свідомості, тому гадаємо, що словотвір слів *наречена*, *наречений* та *шампанське* теж має синхронічну сутність. Якщо ж звернутися до прикладів, якими є, наприклад, такі власні назви, як *Київ*, *Харків*, *Львів* і под., то синхронічно ці слова непохідні. Так їх сприймає свідомість сучасного мовця. Насправді ж, тобто діахронічно, усі вони утворилися від присвійних прикметників способом субстантивації. А це заперечує думку про те, що субстантивація може мати лише синхронічну сутність і доводить інше: субстантивація може мати як синхронічну, так і діахронічну сутність.

Звернення до прикладів переконує у неправильності підходу, за яким усі способи словотворення поділяються на такі, що мають лише синхронічну або ж лише діахронічну сутність. Хибність такого твердження переконливо доведена вченими на прикладі лексико-семантичного способу, можна припустити, що усі способи словотворення можуть діяти як синхронічно, так і діахронічно, хоч у кожному способі це відбувається по-різному, індивідуально стосовно кожного прикладу.

Синхронічна та діахронічна сутність способів словотворення – проблема, яка вимагає подальшого глибокого вивчення. Її розв'язання дасть відповіді на багато питань, пов'язаних із класифікаціями способів словотворення.

1. Грамматика русского литературного языка / Под ред. Н. Ю. Шведовой. – М., 1970.
2. Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. – К., 1972.
3. Земская Е. А. Современный русский литературный язык. Словообразование. – М., 1973.
4. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства. – К.-Одеса, 1991.
5. Карпенко Ю. О. Синхронічна сутність лексико-семантичного способу словотворення // Мовознавство. – 1992. – № 4.
6. Лопатин В. В. Субстантивация как способ словообразования / Русский язык. Грамматическое исследование. – М., 1967.

7. Муравицкая М. П. Психолингвистический анализ лексической омонимии в украинском языке // Вопросы языкознания. – 1991. – № 1.
8. Словотвір сучасної української літературної мови. – К., 1979.
9. Сучасна українська літературна мова / За ред. А. П. Грищенка. – К., 1993.

О. І. Бондар

Семантичний синкретизм на словотвірному рівні в сучасній українській літературній мові

Одне з цікавих і малодосліджених явищ семасіології, в тому числі і на словотвірному рівні, є семантичний синкретизм. Про нього можна зустріти хіба що згадки, побіжні зауваження в деяких наукових працях. Семантичним синкретизмом ми називаємо такий комплекс сем у мовній одиниці, які неможливо розчленувати через їх іманентну злитість. Семантичний синкретизм спостерігається на всіх рівнях мовної системи (крім фонетичного) [див., напр. і про синтаксичний синкретизм]. Стосовно словотвірного рівня – це такі словотвірні типи (СТ), в яких одночасно існує певний нероздільний комплекс сем (маються на увазі часткові семи) [7:38]. Під нероздільністю сем розуміється їх паралельне існування в СТ, в дериватах, які такий СТ продукує, в будь-яких контекстах. Тобто існування комплексу сем є автономним, незалежним від контексту. Синкретизм слід відрізняти від омонімії та полісемії. Слова-омоніми являють два окремі деривати, за полісемії дериват становить одне слово з кількома семемами, яке залежно від контексту реалізується в одній із цих семем

При семантичному синкретизмі одночасне існування в дериваті кількох сем спостерігається у тому ж контексті, напр., деривати СТ S+-ик мають дві семи ‘здрібнілість’ і ‘пестливість’ (*брилик, зайчик, носик, човник*), деривати СТ A+-есеньк(ий) – семи ‘інтенсивність вияву ознаки’ і ‘позитивна емоційна оцінка’ (*білесенький, ранесенький, швидесенький*), деривати СТ під-+V_{нв}+ува(ти) мають три семи ‘комітативність’, ‘ітеративність’, ‘неінтенсивність’: *підкахикувати, підспівувати, підтакувати, підцмокувати*.

Семантичний синкретизм не означає цілковитої злитості сем. У інших дериватах, утворених за іншими СТ чи, принаймні, підтипами одного СТ, ці семи можуть існувати окремо одна від одної (у більшості випадків). Так, сема ‘здрібнілість’ може існувати окремо від семи ‘пест-